

Észrevételek az államforma fogalmához

Kukorelli Istvánnak,
70. születésnapjára

ABSTRACT

This study makes four detailed comments on the traditional concept of the form of state (stateform, form of government, *die Staatsform*, in German) accepted in contemporary literature on constitutional law. The author first examines whether the 'form', used in the term of the forms of state, has any significance in the concept. The author distinguishes between the two ancient meanings of the term (form as εἶδος, ultimately *idea*, and form as μορφή, *shape*), and argues that the first meaning has been lost in the notion of state form during the past centuries, whereas the second is preserved by the various political formations and setting of modern times. Second, the study points out that in its usual meaning today, the legal form is necessarily supplemented by a political element. Third, the author argues that some external elements of the state form – the organizational structure of the state and the size of the state – cannot be considered constituent parts of the concept. Finally, the author summarizes and complements his theory on state names. Names of states come into play in this regard because in many cases they express and display, in some other cases, however, do obscure the resolution on the form of the state.

Keywords: form of state (*die Staatsform*) ■ difference between form and shape, theory of forms and morphology ■ necessary political complements to the forms of state conceived as legal forms ■ name of state (*Staatsname*)

Az államforma az államok rendszerezése és minősítése során használt két fő osztályozó kategória egyike. A két kategória – az államforma és az államtípus –, különböző múltjuk ellenére az osztályozás csaknem egyenértékű eszköze; annak ellenére is, hogy jellegük szerint különbözőek és minősítési szempontból is eltérő következménnyel járnak. Az előbbit – melyet gyakran

a kormányformával specifikálnak – elsősorban az alkotmánytan és az alkotmányjog, az utóbbit főleg az állam- és társadalomelmélet területén használják. A két alapkategória három jellegzetes klasszifikációs hagyomány része. Az egyik az államforma és a kormányforma fogalmaiban rendezti az összefüggéseket (s abban kivételesen felbukkan a kormánytípus fogalma is); a másik vagy az államtípus–államforma–kormányforma, vagy az államtípus–államforma–államrendszer kategóriáit használja (bár alárendelt elemként néha ez utóbbiban is figyelembe veszik a kormányformát). Az alábbiakban megfogalmazott észrevételek az államformára mint az elsőként említett hagyomány főkategóriájára vonatkoznak.

I. A FORMAI ELEM JELENTŐSÉGE AZ ÁLLAMFORMA FOGALMÁBAN

Az államforma, mint a politikailag szervezett társadalom egyik közjogi vonását megragadó kategória, annak a kiemelt szerepnek köszönheti jelentőségét, amit az intézményesült struktúrák formai vonásai immár évezredek óta játszanak a jelenségek elemzésekor. A forma nem másodlagos, nem jelentéktelen vagy üres valami az annál fontosabb tartalmi, materiális, esetleg érdemi elemekhez képest, hanem nagyon is fontos összetevője a kategóriának. A forma – amint azt a *forma dat esse rei*^[1] szólás mutatja – egyszerre mond valamit a létezésről és lényegről, az egzisztenciáról és esszenciáról.

A forma poliszémikus szó. Egyfelől valaminek a mintájára és az abban rejlő előírásra, ideára, eszmé(ny)re utalunk vele; arra, amit az εἶδος (*eidosz*, forma, hosszabb távú jelentésében *idea*: eszme, eszmény) játszott az ókori görög filozófiában a dolgok lényegének megragadása során. Másfelől használata során azt ígérjük, hogy az érzékelhető dolgok állandósult alakjára (μορφή, *morphé*) való odafigyelés révén – s ebben az értelemben az ókori hagyományokkal összhangban, de azoktól mégis függetlenül – mindenféle gondolkodás számára tudunk valami fontosat mondani, a modern korban is.

A μορφή (*morphé*), mint alak, a régiek számára inkább a külső megjelenés változatosságával állt kapcsolatban. Ha több dologból valamilyen alapon csoport képezhető, előfordulhat, hogy azok egy tagjának a csoportképzés szempontjából lényegtelen tulajdonsága eltér a többitől – ilyenkor azonban a csoportképzés ettől még érvényes marad. Az alak pusztán akkor indokolhatja új csoport kialakítását, ha a kérdéses tulajdonságot explicite lényegesnek minősítjük, mint például az ember esetén a szemek számát (vö. „ember–küklopsz”), vagy úgy véljük, hogy valami önmagában nem lényeges ugyan, de egy bizonyos mértéken felül vagy alul azzá válhat (mint például az ember termete; vö. „ember–óriás/törpe”).

[1] Kb. a forma teszi létezővé, valóságossá a dolgot, az adja a lényegét. Az eredetében Arisztotelészig is visszavezethető (vö. Arisztotelész, 1992, VII (Z) könyv), később római jogi értelmezést is kapott, de a középkori skolasztikusok által elterjesztett formuláról lásd Roudat, 2020, 423-446, különösen: 423-424.

Az εἶδος-ként felfogott formának a régiek gondolkodásában az alaknál mesze nagyobb jelentősége volt. Már Platón megkülönböztette a jelenségek formáját és anyagát, valamint megjelenését (φαινόμενα, phainómena) és látszatát (φαίνω, phainó). Úgy gondolta, hogy a természet (φύσις, phúzész) olyan, mint a faragott „fa” (ύλη, hülé), későbbi latin kifejezéssel: *materia* (anyag).^[2] A formát a lét szellemileg megismerhető alapjának tartotta, s úgy vélte: az érzékelhető tárgyak „szemlélése” révén az ember nem juthat el a dolgok belső, rejtett lényegéhez; e lényeg racionális megragadásához azok formáját kell keresni.

Arisztotelész – aki Platónnál sokkal határozottabban tett különbséget forma és alak között – ugyancsak úgy vélte, hogy a megismerés a formára irányul: egy dolog tudományos megismerése nem más, mint formájának értelemmel való felfogása.

A létezők szerinte anyag és forma egyesüléséből jönnek létre, amiben a forma mint a dolog alakító, „formáló” oka játssza az aktív szerepet. Mivel az anyag nem létezhet forma nélkül, ti. az mindig valamilyen formát ölt (vesz fel), miközben a forma – mint formaelv – az anyagtól függetlenül is létezhet. A forma így egy dolog fogalmi lényege és szubsztanciája. Az anyag az, amiből – valamely formának megfelelően – valami lesz; ezért az is kijelenthető, hogy az anyag minden keletkezés alapja.

Az anyag és alak különbsége ezzel szemben viszonylagos: ami egyik vonatkozásban alak, egy másikban anyag (régies példával: a „gerenda” így a fatörzs tekintetében alak, a ház vonatkozásában anyag). Ennél fontosabb, hogy az „anyag” önmagában nem létezik, az pusztán elvont fogalom. A forma ugyanakkor, mely önmagában is létezhet, rendszerint a dolgokban létezik mint cél és mozgató ok: *entelecheia* (az anyagnak határozott létet adó és célját meghatározó ok). Az okok sora az első mozgatóhoz vezet (ti., hogy léteznie kell egy első oknak, amely minden ok oka), amit Arisztotelész formának nevezett, mert az első mozgató nem lehet anyag. Ahhoz ugyanis, hogy az anyag mozogjon, valamilyen mozgatóra szorul, ezért az első mozgató, mint a „forma anyaga”: tiszta aktualitás, isteni erő, energia.^[3] Az Arisztotelész által kifejtett aktualitás–potencialitás viszonyban az anyag valamely formája, vagyis a forma a dolog valósága, „energeiája”, amelynek alapján az anyag: lehetőség, *dünamisz*. Arisztotelész számára – fogalmazott

[2] A formával összefüggő kérdéseket Platón több dialógusban is tárgyalta: a forma megismerését a Kratüloszban (389b–390a és 439a–440a), a forma és a lélek kapcsolatát a Phaidónban (73b–80b), a formák keresésének oktatását és a formák fontosságát az Államban (402a–403b és 472a–483b), valamint a formák lényegét A szofistában (246–259). Lásd ezeket: Platón, 1984. Platón forma- és ideaelméletéről vö. Ross, 1951 (1976). Egyes vélemények szerint az Arisztotelésznek tulajdonított hülémorfizmus (kb. „anyag–forma-elvűség”) számos eleme már Platón elméletében megtalálható volt.

[3] Lásd különösen Arisztotelész, 1992, 125. Sajátosan alakult ez a formával kapcsolatos antik hagyomány a keresztény teológiában, amit itt a téma jellege okán nem kell részletezni. Elég annyit megjegyezni, hogy amíg egy leíró-magyarító elméletben (Arisztotelésznél) az „első mozgató” lehet tiszta aktualitás, addig egy hitrendszerben ennek formát kell öltetnie. A személyes Isten, például a kereszténység Istene, annak ellenére is ábrázolást kíván, hogy lényegében lélek, és ezért nincs alakja, tehát elvileg láthatatlan és ábrázolhatatlan volna. Ennek ellenére különböző – olykor emberi, olykor tárgyi – alakban megnyilatkozik és kinyilatkoztat, s Jézus emberi alakjában láthatóvá is válik, tehát formát ölt.

ezen az alapon a hazai szakirodalomban, összefoglalóan Péteri Zoltán – az állam formája „magát a konkrét államot jelentette; azt a megvalósult lehetőséget, amelyhez az anyag a forma útján jutott el”.^[4] Ezért kijelenthető, hogy a *Politiká*-ban kifejtett arisztotelészi alkotmányfajták egyben államformák, vagy az államok morfológiai jellemzők alapján végiggondolt típusai is.^[5]

Ez a régi értelmezés jól szemléltethető egy Michelangelóval kapcsolatos, közismert – a jogelméletben járatos jogászok számára Gustav Radbruch által emlékeztetéssé tett – anekdotával. Amikor az érett korszakába lépő művésztől megrendelték a Dávid című szobrot, adtak neki egy hatalmas márványtömböt is, ám olyat, amit valaki már megkezdett, sőt, egy kicsit elfaragott. Ő azonban nem aggódott emiatt, és kijelentette: „Művész nem gondolhat ki oly nagyot, hogy azt egy márványtömb ne rejtse már magában.” Ezzel azt akarta mondani, hogy az anyagban, vagyis a márványtömbben meglátta a benne rejlő formát mint aktív tényezőt, vagyis meglátta benne a későbbi szobrát, melynek elkészítését akkor már régóta tervezte.^[6] A forma tehát benne lakozik az anyagban, csak „elő kell hívni”, ami onnan kikívánczik, s ami – mint aktív elem – előbb-utóbb olyanná teszi azt, amilyen.

A fentebb vázlatosan összefoglalt antik elmélettől lényegesen különbözik a modernnek elgondolása, akik a formát nem az anyag, hanem a tartalom kontextusában vizsgálták. A tartalomhoz való viszonyban azonban – amint például G. W. F. Hegel kifejezetten is jelezte – a forma nyilvánvalóan másodlagos, vagy legalábbis meghatározott, sőt, bizonyos esetekben (egy expresszív kifejezéssel élve) csak úgy „rá van aggatva” az előbbire.^[7]

Ennek megfelelően, a közösségi élet „formai elemeinek” filozófiai alapjai az újkor hajnalán – Niccolò Machiavelli, Jean Bodin és mások elméleteiben – részben jelentőségüket veszítették, részben átalakultak. Az uralom alanyainak és ezen alanyok cselekvése mikéntje körül forgó két, egyébként összetartozó kérdést elválasztották. Az egyiket a főhatalom, egy XVI–XVII. században bevezetett új fo-

[4] Péteri, 2005, 5. Ld. továbbá Péteri, 1969.

[5] A szakirodalomban „alkotmány”-oknak mondott hat államformát vagy államtípust lásd elsősorban a *Politika* II–IV. könyveiben (vö. Arisztotelész, 1984, 96–210.), vö. továbbá Ross, 2001, 316–361.

[6] Vö. Radbruch, 1993, 2., 231. A távoli képzettársítások kedvelői számára megjegyezhető, hogy Michelangelo fiatalon, vagyis a megrendelés idején republikánus érzelmű volt, a megrendelést az átmenetileg köztársasági Firenze vezetésétől kapta, s a kortársak, illetőleg az értő elemzők (vö. Tolnay, 1975, 225–249.) a Dávid-szobrot (1501/04) a republikánizmus művészi reprezentációjának tartják. Ezzel szemben Benvenuto Cellini Perseusa (Perseus Medusa fejével, 1545/53), amit a visszatérő Medici család fejedelmi ágának alapítója, I. Cosimo rendelt meg, s amelyen a herceg egy vágással legyőzi a köztársaságot megjelenítő Medúzát, a monarchiát jelképezi. Ma már a két szobor (az egyik másolatban) békésen ott áll Firenze központjában, a Piazza della Signorián. Ennek az asszociációnak a tartalommal való kitöltésére itt természetesen nincs hely (s talán szükség sem).

[7] A távoli képzettársítások kedvelői számára ugyancsak megjegyezhető, hogy az államforma-probléma terén e gondolat aprópénzre váltott, tehát érdekek mentén torzított formája az a politikusi nyilatkozat, amely szerint Magyarországon „számunkra a köztársaság egy üres szó”, „az csak egy ruha”, valójában a „nemzet a test, azon a köztársaság a ruha”, és „az emberek, azok a nemzetben élnek, a köztársaság legfeljebb a ház, amiben lakunk”. Vö. MTI-közlemény, 2006. március 14.

galom, a „szuverenitás” gyakorlójának alanyával (ki uralkodik?), a másikat e hatalom gyakorlásának módjával (hogyan uralkodik?) hozták kapcsolatba. Ezzel lehetővé vált a kormányforma kategóriájának bevezetése. Ennek már semmilyen kapcsolata nem volt azzal, ahogyan az ókoriak felfogták a forma és anyag, vagy az aktualitás és potencialitás viszonyát. S mivel e „hogyan” síkján nemcsak állandósult struktúrák, hanem – különösen az utóbbi évszázadban – azokon belül különböző intézmények állandósultak, egyesek kormány(zati) típusokról is beszélnek. A forma szerepének filozófiai jelentősége csaknem elveszett.

Egy ehhez képest időben későbbi, de az újkorban jellegzetes másik tendencia az volt, hogy számos irányzata – így például T. E. Holland analitikus jogelmélete, Georg Simmel formális szociológiája, Hans Kelsen joglogikai formákra figyelő tiszta jogtana, a Max Scheler által bírált formális etika, vagy általában a strukturalizmus – leválasztotta a dolgokról a formát, és mintegy újra önállósította azt. Ezek a formák azonban immár csak a külső megjelenés változatosságára: az alakra, s annak a dolgok „anyaga” által nem meghatározott önállóságára – függetlenségére – utaltak.

Alighanem emiatt jelenthette ki már Georg Jellinek, hogy „az államformák felosztása szükségképpen egyoldalú és önkényes”.^[8] Ebben volt némi igazság, amennyiben minden külsődleges jegyek alapján zajló osztályozás némi szubjektivitást is kifejez. Ugyanakkor annyiban mégsem volt helyes, amennyiben – a korunkban is uralkodó közfelfogással ellentétben – az már nem mondható, hogy ami „szubjektív”, az eleve, már önmagában „önkényes” lenne.

Ráadásul a „formának” – ha manapság nincs is olyan filozófiai jelentése, mint az ókorban volt – még ma is megvan a maga érdemi jelentősége. Nevezetesen az, hogy az állam létezésének okát, értelmét, általános célját vagy rendeltetését, azaz *raison d'être*-jét érdemi, tartalmi kérdésnek mondjuk, s úgy gondoljuk: ez többféle módon, azaz különböző intézményesült formákban is megvalósulhat; ámbar vannak olyanok, amelyek között másoknál hatékonyabban vagy biztosabban lehet azt elérni.

Vagyis: egy meghatározott tartalmi cél változatos uralmi formák között és többféle módszer alkalmazásával is elérhető; ámde ne tévesszük szem elől az érem másik oldalát sem: amint bizonyos célok elérése meghatározott eszközök alkalmazását kívánja, úgy bizonyos eszközök alkalmazása meghatározott célokhoz illeszkedik. „Aki eszközt választ és alkalmaz, az ezzel célt is választ magának” – vethető oda David Hume elmélete alapján az öntudatos értékrelativistáknak (a „cél szentesíti az eszközt”-gondolat híveinek). Ugyanilyen alapon valaki akár fogalmazhatna így is: aki politikai-állami formát választ, az – meghatározott keretek között – tartalmat is választ magának. Ez azonban megint nem teljesen igaz, vagyis csak részben igaz, mert az államformák számának kettőre vagy háromra való redukálása után elkerülhetetlen, hogy egy államforma többféle politikai tartalomnak is helyt adjon.

[8] Jellinek, 1900, 661.

A tapasztalat alapján úgy tűnik, hogy az államról való mai gondolkodásban a forma szerepe nem teljesen ugyanaz, mint az ókorban volt. Például azért, mert amíg a politikai tartalom – az eszközalkalmazás jellege miatt – az egyénre vonatkozóan közvetlenül is érvényesíti erkölcsi hatását, addig az államforma esetén – a formák absztrakt és több célt is szolgálni képes volta miatt – e hatás az egyén számára kevésbé vagy alig érezhető, s bizonyos formák történelmileg meglehetősen képlékenyek.

Ezért lehetségesek – a „koronás demokráciák” vagy a „demokratikus monarchiák” mellett – például a „koronás köztársaságok” (Görögország)^[9] és „király nélküli királyságok” (Spanyolország, Magyarország) is, s a modern korban ezért sikeres túlélő az a monarchia, amely a képernyőn „ölt formát”, s ami ezért az Egyesült Királyság esetében akár „televíziós monarchiának” is nevezhető.^[10] A példák folytathatók,^[11] annyi azonban ennyiből is egyértelmű, hogy (1) bár a formának rendszerint vannak tartalmi következményei, az államok esetén az államformák ún. „kiüresedése” vagy „többcélúságuk” (többféle célra való felhasználhatóságuk) miatt mégis úgy véljük: vannak olyan konkrét helyzetek, amikor a formának a mindennapokban nincs közvetlen jelentősége, és (2) a formai elem jelentőségének elenyészésével és az alak (a morphé) előtérbe kerülésével az államforma-tanok nem formáról szóló elméletek, hanem lényegében morfológiák.

A XX. században a fogalomtörténet fontos, de távolról sem problémamentes állomása az volt, hogy az államforma-kategória helyt adott az intézményi elemeknek is. A „hogyan uralkodik?” kérdéseinek egy része ugyanis – miközben a másik rész a kormányforma-fogalom része lett – az államforma-fogalmat terhelte meg. Nyilvánvalóan azokat a kérdéseket sorolták ide, amelyekkel a formális kormányforma-kategória keretei között nem tudtak mit kezdeni (mint például a politikai rendszer problémái). Így születtek a „jelzős” és más módon minősített államformák, akár igazak a jelzők azok esetén, akár nem, mint például „demokratikus köztársaság”, „demokratikus monarchia”, „népköztársaság”, „arisztokratikus monarchia”, „arisztokratikus köztársaság” és hasonlók. A formai elemek ilyen értelmezésének a végeredménye az lett, hogy az ezzel foglalkozó szerzők az elmúlt száz évben anélkül tekintettek államformának igencsak eltérő dolgokat, hogy vitatták volna egymás államforma-fogalmát, vagyis a tipológia kialakításának alapjait. Találunk itt különböző módokon elgondolt szuverenitásformákat, mindenféle politikai rendszert, hatalmi rezsimet, uralmi alakzatot és így tovább – például (úgy általában) a fasizmust és a kommunizmust, a parlamentarizmust,

[9] Görögország 1952. évi alkotmánya alapján egy rövid ideig így határozta meg az államformát. Maga az alkotmányszöveg egyébként a Βασιλευσμενη Δημοκρατία kifejezést használta (vö. 21. cikk), ami fordítói stílustól függően mondható (angolul) royal republic-nek, magyarul királyi köztársaságnak is, bár a korabeli angol fordítások a crowned republic kifejezést preferálták. Lásd például Markesinis, 1973, (287.) 289.

[10] Vö. Harrison, 2020; publicisztikai szinten: Higgs, 2014.

[11] Lásd Mezey – Szente, 2003; ill. Szente, 2006.

sőt, újabban a populizmust is. Az államforma-fogalom ilyen indokolatlan felhí-
gulása után nem csoda, hogy az államforma a szakszerűtlen könyvtárak általá-
nos gyűjtőfogalma lett: azokat az „állammal kapcsolatos könyveket”, amelyeket
a szakmailag járatlan könyvtáros nem tudott máshová besorolni, rendszerint az
„Államformák” polcra tette fel.

Magyarázhatjuk a dolgot máshogy is. Úgy, hogy azt mondjuk: az állam formá-
ja kapcsán olyan fontos, lényegi kérdésekről van szó, amelyek elkerülhetetlenül
megosztják az elmélet képviselőit, ezért nem csoda, ha azokat sokféleképpen
válaszolják meg. Végtére is „az államforma problémája – mondhatjuk az előb-
biek cáfolataként, Rudolf Smend gondolatát felidézve – az állam-, s különösen
az alkotmányelmélet legnehezebb, s egyszersmind legdöntőbb és legvégső kér-
dése”.^[12] Ez kétségtelenül tetszetős magyarázat, bár sajnos csak azért, mert egy
kicsit eltúlozza a probléma jelentőségét, és alábecsüli az államformák rugalmas-
ságát (amit mások, például Carl Schmitt, nem tévesztettek szem elől). Azért –
amint ilyenkor lenni szokott, s amint látni fogjuk – a kis túlzás ellenére is van
benne valami, ami miatt oda kell figyelni rá.

II. AZ ÁLLAMFORMA MA SZOKÁSOS JELENTÉSE: JOGI FORMA ÉS POLITIKAI ALAKZAT

Az imént vázlatosan jelzett elmélettörténeti folyamat végeredménye és egyik
jellemzője, hogy az államforma ma jellegzetes – és ma már a kormányzati for-
mától is megkülönböztetett – fogalma csak részben őrzi, részben azonban el-
hagyta, sőt fel is számolta az antik gondolati előzmények formával összefüggő
elemeit. Amennyiben a formának a mai fogalomban jelentősége van, az részben
a társadalmi-politikai tartalom és a jog mint forma viszonyában értelmezhető.
E viszonyban a társadalmi-politikai tartalom feltételezetten mindig hatást gya-
korol, de a maga közvetlenségében nem mindig látszik. Pozíciója mögöttes, nem
kifejezett, olykor egyenesen rejtett. Ebben az értelemben az államforma mára
elsősorban, ha nem is kizárólagosan, jogi formává vált, ami leghatározottabban
az alkotmányformában nyilvánul meg – alkotmányforma alatt nagyjából azt ért-
ve, amit már Arisztotelész a „városállam rendjének” mondott.

Az utóbbi évszázad egyik leghatározottabb fogalommagyarázata szerint az
államforma az államhatalom jogképző jellegének konkretizálása és részletezé-
se. Ez Hans Kelsen álláspontja. A *Tiszta jogtan* első változatában (1934) Kelsen
így fogalmazott: „az, amit államformaként ragadunk meg, csupán sajátos esete
az általános jogi formának. Nem más ez, mint a jogi forma, vagyis a jogalkotás
módszere a jogrend legfelső fokán, azaz az alkotmány területén. Az általános
normaalkotásnak az alkotmány útján szabályozott módszerét az államforma

[12] Smend, 1928, 110.

fogalmával jelölik”.^[13] Bár Kelsen elmélete később sokat változott, e gondolat mellett mindig kitartott, legfeljebb egy kicsit finomította azt: „Amit államformának tekintenek” – írta a *Tiszta jogtan* második változatában (1961) – „az nem más, mint a jogalkotás egy sajátos módja. Az állam formája pusztán a jogalkotás módja a jogrend legmagasabb szintjén, nevezetesen az alkotmány szintjén... Az államforma problémája mint a jogalkotási módszer problémája mindazonáltal nemcsak az alkotmány szintjén vetődik fel, hanem a jogalkotás minden szintjén, különösen az egyedi normák – a hatósági döntések, a bírói ítéletek, és a jogügyletek – megalkotásának különböző eseteiben is.”^[14]

Az államformát a jogi formával kapcsolatba hozó elgondolással a Kelsen elméletét általában bíráló Hermann Heller is egyetértett, amikor az államforma egyik meghatározó előfeltételének az alkotmányozó hatalmat tartotta. Ezzel nemcsak az állam jogképző jellegére, hanem a jog államképző (hatalomformáló) jellegére is rámutatott.^[15] Az államforma az ő elméletében a szuverenitás problémáira ment vissza, s az – az elméletében mindig nagy jelentőséget kapott államszuverenitás-szervszuverenitás problémán keresztül – (mint hangsúlyozta) a létező alkotmányos gyakorlat általánosítása lett.

Az államforma és az alkotmány szoros fogalmi kapcsolatát a Kelsennel és Hellerrel másutt élesen szembenálló Carl Schmitt is osztotta. Az alkotmány abszolút fogalmának első jelentése alapján (amikor is az „egy meghatározott állam politikai egységének és társadalmi rendjének konkrét összállapota”, vagyis amikor az állam nem más, mint alkotmány, s az alkotmány nem más, mint állam) az alkotmány az államformával azonos: „Vefassung ist hier = Staatsform” – fogalmazott.^[16] A forma itt – tette még hozzá – az államban már valami létezőt jelöl: monarchia, arisztokrácia, demokrácia, tanácsköztársaság, s nem pusztán azt, hogy monarchikus vagy másfajta alkotmánya van. Az alkotmány itt „a formák formája, *forma formarum*”.^[17]

Ezeknek a más területeken egymás elméletét szinte utolsó lehetétekig vitató gondolkodóknak az államforma mibenlétével kapcsolatos „nagy egyetértése” abból eredeztethető, hogy – amint az orosz írók, legalábbis Dosztojevszkij szerint, „Gogol köpönyegéből bújtak elő”, úgy – ők Jellinek köpönyege alól léptek előnk. Megközelítésük magva már Jellinek Általános államtanában is megtalálható. „Az antik államtudomány legzseniálisabb gondolata az” – olvashatjuk ott – „hogy az államforma az alkotmányformával azonos”, illetőleg „az államformákra irányu-

[13] Kelsen, 1988, 60.

[14] Kelsen, 1967, 279-280.

[15] Heller, 1934, 246-248. Elemzését lásd Szilágyi, 2020, 225-226.

[16] Schmitt, 1954, 5. A vonatkozó rész kompendiumszerű kivonataként lásd Szilágyi, 2017, 3-57.

[17] Schmitt, 1954, 5. Érdemes utalni arra, hogy az államforma fogalmi kérdése előkerült a *Verfassungsslehre* „Polgári jogállam és politikai forma” című fejezetében (16. §) is. A modern polgári jogállam – hangsúlyozta Schmitt – mindig kevert alkotmány, mely különböző formaelvek vegyítése, s nincs neki megfelelő államformája, hiszen mindkét alapelve – az alapjogok biztosítása és a hatalmi ágak elválasztása – inkább csak az állam ellenőrzésének és korlátozásának sora, semmint államforma (ugyanott, 200–220).

ló kérdés az alkotmányok jogi megkülönböztetésére vonatkozó kérdéssel azonos”.^[18] Ez a kérdés aztán Jellineknel a közösségi akaratképzés módjával hozható kapcsolatba,^[19] bár e módot illetően már senki nem követte őt.

Nekünk nem kell; már csak azért sem, mert a XX. századi gondolkodók egy másik nagy csoportja e jogi formák kiegészítő elemeit keresve nem „pszichologizált”, mint Jellinek, hanem „szociologizált” vagy „politologizált”. Reinhold Zippelius például az állam és az államhatalom „szervezeti formáját”,^[20] Roman Herzog az államhatalom hordozójának legitimációs potenciálját,^[21] Karl Doehring pedig, aki az államformát egyébként is közel vitte a kormányzati formához, az „alkotmányos döntés” meghatározottságát^[22] tette a jogi forma mögé.

Ezek a kiegészítések az államformát olyan többelemű (egyfelől tényszerű és normatív; másfelől jogi és társadalmi, illetőleg jogi és politikai) kategóriává tették, mint amilyeneket az államelméletből jól ismerünk. Hiszen az államelmélet minden jellegzetes fogalma (szuverenitás, legitimitás, stb.) ilyen összetett – tényeket és eszményeket, normákat és azok valóságát, stb. kombináló –, vegyes fogalom. Ilyen az államforma is, a jogi forma fő hangsúlyával, de nem-jogi elemekkel is szervesen kiegészítve. Szemantikai értelemben nem egyszerűen többelemű, hanem többjelentésű.

Aki nem akar szembesülni az ezek kapcsán felvethető elméleti bonyodalmakkal, az csupán annyit mond – mint például egyszerű tankönyvében Alfred Katz –, hogy az államforma – „egy állam alkotmányjogi alaprendje”.^[23] Hogy aztán ebben az „alaprendben” ki mit tesz/tehet, miért/hogyan, és milyen alapon, illetőleg meddig és milyen felelősséggel, azt a rendet meghatározó alaptörvény (alkotmány) mondja meg. Ám ezzel a kör bezárul, és újra ott vagyunk a kiindulópontnál: a jogi-alkotmányos formánál, s kezdhetjük a kiegészítéseket.

Kérdés azonban, hogy miként kell/lehet e vegyes fogalom két aspektusát – ti. annak tényekre és eszményekre; normákra és valóságra; illetőleg jogra és politikára utaló elemeit – egymásra vonatkoztatni. Ezt akkor látjuk, ha megvizsgálunk egy konkrét esetet. Példaként a jog és politika viszonyát választva azt, hogy miként feleltethető meg egymásnak a monarchia és az autokrácia, valamint a köztársaság és a demokrácia. Ennek vizsgálatához két lépésre van szükség.

[18] Jellinek, 1900, 664–665.

[19] Az akaratképzés módját illetően Jellinek szerint két lehetőség adódik: „Az alkotmány az állam mozgását meghatározó legfelső akaratot vagy tisztán pszichológiai, ezért természetes, vagy pedig jogi, ezért mesterséges úton alakítja ki. Az első esetben az akaratképzés teljes mértékben egy fizikai személyen belül történik, s a kialakított államakarat ezért teljes mértékben fizikailag, egyénileg meghatározott akarat. A második esetben az államakarat a fizikai személyek többségének akarati aktsaiból jogi eljárással nyerhető ki, ezért az nem egy meghatározott, valóságos élő egyén akarat, hanem egy meghatározott testület jogi valósága akaratának tűnik.” Ld. Jellinek, 1900, 666.

[20] Zippelius, 1999, 158-159.

[21] Herzog, 1971, 197-198.

[22] Doehring, 1991, 129-134.

[23] Katz, 2010, 23. (50). Ugyanígy: Katz, 2019.

A. Az egyik annak kimutatása, hogy ez a két-két forma összetartozik, vagy legalábbis összetartozhat. Ehhez először is arra utalok, hogy az államok államformák alapján történő rendszerezésében vagy a több évezredes *trichotóm* (monarchia, arisztokrácia, demokrácia), vagy a több évszázados *dichotóm* (monarchia, köztársaság) rendszert alkalmazzuk. Az előbbi ókori eredetű, de még a XX. és XXI. századokban is akadnak képviselői; a *dichotóm* pedig az újkor elején született, de csak jóval később terjedt el szélesebb körben. A két felosztás különböző szempontokat vesz alapul, ami már a monarchia poliszemikus jellegéből is nyilvánvaló. Ott, ahol a hatalom gyakorlásában részt vevők köre számít, a monarchia fő jellemzője, hogy *monokrácia* (egy személy uralma); ahol a tartalmi kérdések a fontosak, ott fő jellemzője az, hogy – Platón fordulatával élve – „a legkiválóbb férfiú uralma”. Miközben az ókori görögök saját királyaikat – azaz a műkénei wanaxok bukása után felemelkedett faluközösségi paraszt vezetőiket – βασιλειοσznak (bazileiosznak, uralkodónak, királynak, fejedelemnek) mondták, e kettősséget a görög eredetű, de ellatinosított szó későbbi etimológiája is jól megmutathatná, hiszen a *mono* (μύνο: egyedüli) abban vagy az erőre utaló *kráciával*, vagy az uralomra utaló *archóval* társul. Az, hogy nem mutatja meg, csak azért van, mert a terminológiát illetően az elméletek művelői már régen sem voltak mindig következetesek. A régi idők monarchiáját ugyanakkor, az uralom jellegére és módszereire figyelemmel, nevezhetjük autokráciának vagy despotizmusnak is, ahogy azt Lord Bolingbroke tette: „Az abszolút monarchia zsarnokág, az abszolút demokrácia azonban egyszerre zsarnokság és anarchia.”^[24] Így fogta fel azt Kant is *Az örök békében*.

Akik az államformák rendszerét a Mengyelejev-táblázathoz hasonlóan kezelik el, természetesen minden ponton megpróbálják kitölteni az „üres helyeket”. A monokrácia síkján például *pleokráciával*, a többek uralmával (*monokrácia*, *pleokrácia* és *polikrácia* között téve különbséget), és *polikráciával*, a sokaság-uralommal vagy a *pleonarchiával*.^[25]

A triász manapság kevesebb elemzésben használják, a duális rendszert többen. Első megközelítésben ennek az az oka, hogy a különböző szempontok elkerülhetetlen alkalmazása magyarázatokat igényel. Manapság például sokszor koronás fők állnak a demokratikus államok élén, akik – ahogy mondani szokták – „uralkodnak”, de „nem kormányoznak”, s az ilyen államok, például a svéd vagy brit, monarchiák, s egyzersmind demokráciák is. Máskor az egyes eseteket azért nehéz példákkal szemléltetni, mert az adott államforma lényegében eltűnt a történelemből, s csak valamelyik újabb alakzat átértelmezése révén lehetne konkretizálni. Hisz ki tud meggyőző mai példát hozni egy klasszikus értelmében vett szünarchiára vagy timokráciára?

[24] Bolingbroke, 1997, 127.

[25] Vö. Brinkmann, 1994, aki az „egy – néhány (több) – sok” mentén gondolkodva a monokrácia, pleokrácia és polikrácia között tett különbséget. A pleokráciához hasonló értelemben használta a pleonarchia kategóriáját a mára már csaknem elfeledett diplomata-jogász, Friedrich Heinrich Geffcken (1830–1896) egyik művében (Geffcken, 1908). Ugyanezen a vonalon haladva, de a dolgokat leegyszerűsítve, Günter Dürig monokratikus és demokratikus rendszereket különböztetett meg; lásd Dürig, 1968, 742–752.

A két osztályozási rendszer történetileg a következő tendenciák szerint változott. A hármas tipológiát alkalmazta – ideértve az ebből kialakított ún. hatos rendszert is – az ó- és középkor minden jelentős gondolkodója: így Hérodotosz, Platón,^[26] Arisztotelész, Polübiosz, Cicero, Aquinói Szent Tamás és Páduai Marsilius, valamint az újkor első évszázadainak legnagyobbjai: Jean Bodin, Thomas Hobbes, Hugo Grotius, John Locke, Jean-Jacques Rousseau, Johann H. G. Justi és Immanuel Kant. A XIX-XX. században viszont ez a tipológia lassanként háttérbe szorult, sőt, szinte teljesen eltűnt, amennyiben csak a nagyon hagyománytisztelő, a kevésbé jelentős, a többnyire tankönyveket író vagy a különleges megközelítéseket kedvelő szerzők alkalmazták, mint amilyen például Friedrich Ch. Dahlmann, Wilhelm Roscher, Max von Seydel vagy Franz Schmidt, az elmúlt évszázadban pedig Max Imboden, Karl Brinkmann vagy Reinhold Zippelius volt.^[27]

A *dichotóm* rendszer – bár a leghatásosabb első megfogalmazását Machiavellihez kötik – lényegében a XVIII-XIX. században terjedt el, és a XX. századra szorította teljesen háttérbe az előbbit. Az államok monarchikus és köztársasági formák szerinti tipológiáját tartotta helyesnek az államtan számos klasszikusa és sok alkotmányjogász: Carl Ludwig von Haller, Anton Menger, Carl Walther, Georg Jellinek, Edmund Bernatzik, Gottfried Salomon, Otto Koellreutter, Adolf Julius Merkl és Hans Nawiasky is. E két kategória ugyanis olyan közjogi kereteket jelentett, amelyekben sokféle politikai tartalom helyet kaphatott. A duális rendszer svungja olyan határozott volt, hogy a XX. században – bár a hármas osztályozással is kísérletezettek még – ennek mintájára épült ki az államok politikai alapú duális osztályozása: a demokrácia–diktatúra, illetőleg (ahogy újabban használják) a demokrácia–autokrácia felosztás.

Az öt jellegzetes államforma (monarchia, arisztokrácia és demokrácia, illetőleg a monokráciaként felfogott monarchia és köztársaság)^[28] egyikét-másikat olykor tudatosan kombinálják egymással, egyes kategóriákat létrehozva belőlük. Ilyenek jönnek létre akkor is, amikor az államformákat minősítő jelzőkkel látják el, s a jelzőt a másik felosztási rendszerből veszik, vagy ugyanabból, de a másikhoz tartozó vagy arra utaló jelentésben. Például demokratikus köztársas-

[26] Platón természetesen nem három államformát különböztetett meg – különböző műveiben különböző felosztásokkal élt. Leggyakrabban négy államformáról és öt – mai fogalommal – „politikai rezsimről” beszélt (arisztokrácia, timokrácia, demokrácia, oligarchia, valamint türannisz), amelyeket egyes helyeken megtoldott a „filozófus király” monarchiájával. Felosztásai azonban azok alapja szerint e hagyományba tartoznak.

[27] Körükben külön kiemelem Carl Schmitt elméletét, ami azért is érdekes, mert ő kombinálja a hármas és a kettős felosztást. A jogállami alkotmány szerinte „ideiglenesen” (!) átveszi a monarchia, az arisztokrácia és a demokrácia formáit, mint „politikai formaelveket (politische Formprinzipien) és elemeket”. Ezzel egyidejűleg mégis úgy vélte, hogy az államforma-különbséget két formatív elv (Gestaltungsprinzipien) – az azonosság és reprezentáció (Identität, Repräsentation) – határozza meg, s minden politikai egység ezek megvalósulása révén nyeri el konkrét formáját. Lásd Schmitt, 1954, 200-208.

[28] Az öt jellegzetes államforma mellett mind a gyakorlatra, vagyis a valóságos történelmi folyamatokra, mind pedig az elméleti megfontolásokra tekintettel természetesen megkülönböztethetünk másokat is. Ilyen például a tetrarchia és heptarchia mint valóságosan létezett uralmi forma, valamint a poliarchia és demarchia mint elméleti kategória. Ezeket itt hely hiányában nem részletezhetem.

ságról vagy arisztokratikus monarchiáról beszélnek. E kissé már önmagukban is csálóka kifejezések még rejtélyesebbek lesznek, ha az így képzett vegyes kategóriákat „kormányformának” mondják, ami olykor ugyancsak előfordul.

Ezeket a több évszázados múlttal bíró, ma közjogiasnak mondott rendszerezéseket az elmúlt évtizedekben –, egy két-háromszáz éve zajló folyamat lezárásaként – az államról való elméleti gondolkodásban felváltották a politikai alapú kategóriák. Ezek ugyanakkor strukturálisan többé-kevésbé megfeleltethetők az előbbieik között kialakult rendnek. A típusjelző kategóriák újak (például „jóléti állam”, „alkotmányos demokrácia” „tekintélyuralmi állam”, „totalitárius állam” stb.), de azok rendszere a régi maradt. Ezt a megfeleltethetőséget, vagy inkább átfordíthatóságot szemlélti az alábbi táblázat. A „megfeleltetés” annak kimondását jelenti, hogy – példának okáért – a köztársaság–monarchia páros politikai megfelojje az államok demokrácia–diktatúra vagy a demokrácia–autokrácia alapú felosztása, a demokrácia–arisztokrácia–monarchia triásznak pedig a demokrácia–autokrácia–diktatúra, vagy az alkotmányos demokrácia–tekintélyuralmi állam–totalitárius állam felosztás felel meg. A fentiek vizuálisan a következő ábrán szemléltethetők:

Az államformák hagyományos felosztása a trichotóm és a dichotóm rendszerben:

HÁRMAS FELOSZTÁS			KETTŐS FELOSZTÁS	
✓	↓	↘	✓	↘
DEMOKRÁCIA	ARISZTOKRÁCIA	KIRÁLYSÁG	KÖZTÁRSASÁG	MONARCHIA
TÜRANNISZ	OLIGARCHIA	„POLITEIA” ^[29]		

Az államok modern, politikai alapú rendszerezése, strukturálisan megfeleltetve a hagyományos felosztásnak:

HÁRMAS FELOSZTÁS			KETTŐS FELOSZTÁS	
✓	↓	↘	✓	↘
DEMOKRÁCIA	AUTOKRÁCIA	DIKTATÚRA	DEMOKRÁCIA	AUTOKRÁCIA
ALKOTMÁNYOS DEMOKR.	TEKINTÉLYURALMI ÁLLAM (AUTORITER REZSIM)	TOTALITÁRIUS ÁLLAM	DEMOKRÁCIA	DIKTATÚRA
(értékelési fokozatok) (+) → → → (-)			↔ (axiológiai ellentét)	
További változatok			További változatok	
(SZABADPIACI) MINIMÁLIS ÁLLAM	SZOCIÁLIS-JÓLÉTI ÁLLAM (SZOCIÁLIS PIACG.)	TERVUTASÍTÁSOS GAZD. ÁLLAMA	JOGÁLLAM	RENDŐRÁLLAM
KORLÁTOZOTT ÁLLAM	SZOCIALIZÁLT ÁLLAM	TOTALITÁRIUS ÁLLAM	JOGÁLLAM	DIKTATÚRA
LIBERÁLIS DEMOKRÁCIA	„ILLIBERÁLIS DEMOKRÁCIA”	TOTALITARIZMUS	MÉRSÉKELT ÁLLAM	TOTALITÁRIUS ÁLLAM

1. ábra: Az államok hagyományos államformák és politikai alakzatok szerinti rendszerezése

A „további változatok” természetesen mind a trichotóm, mind a dichotóm rendszerben szinte vég nélkül szaporíthatók; különösen, ha az előbbibe bevezetjük a hibrid rezsim fogalmát, és azt belsőleg tagoljuk, vagy kiemeljük valamely konkrét változatát. Az autoriter rendszer vagy tekintélyuralmi állam nyilvánvalóan ilyen hibrid rezsim, miként az (*electoral authoritarianism* fogalmi körébe tartozó) választási autokrácia is az, s bár ezt nem szokták így mondani, ebben

[29] Ez a sor, az előzővel együtt, a hármass felosztáson alapuló, arisztotelészi „hatos rendszert” szemlélteti, bár abban a politeiának a demokrácia helyén kellene állnia, és megfordítva: a demokráciának a politeia helyén. Ettől az első sor szemléltető jellegének általánosabb érvényűsége érdekében tértem itt el.

a rendszerben a XX. századi Nyugat-Európa legnagyobb „vállalkozása”, a szociális-jóléti állam is „vegyes” megoldásnak tekinthető a szabad piaci rendhez igazodó, csak negatív funkciókat felvállaló minimális állam és a társadalmi életet teljesen államosító totalitárius állam között. A maga módján köztes rendszer az illiberális demokrácia is; már ha valaki elfogadja egyik változatának nem il-, hanem valójában antiliberalis önmeghatározását, és a kifejezés második tagjával, a demokráciával kapcsolatos kételyt nem túlozza el. Így ugyanis a trichotóm rendszer középső rubrikájába helyezhető.

A két rendszer között, a szerkezeti megfeleltethetőség ellenére, természetesen vannak diszkrepanciák. Így a modern hármas felosztás – az ókorival ellentétben – értékelési fokozatokat is jelez, a duális kategóriák szerinti mai felosztások két kategóriája pedig – a koraujkorival szemben, ahol ezek megfelelői mára pusztán „technikai” különbségeket jeleznek és legitimációs jelentőségük van – egymás (axiológiai) ellentétei. Nyilvánvalóan tartalmilag is „sántítana”, ha valaki azt próbálná bizonygatni, hogy a monarchiák ma, akárcsak tendenciájukban is, diktatúrák, a köztársaságok pedig demokráciák. Ilyesmit senki sem állít. Azt azonban igen, hogy a monokráciaként felfogott monarchia, végül is, mai viszonyok között autokrácia, a köztársaság pedig demokrácia.

B. Másodjára azt kell kimutatni, hogy a dichotóm rendszer köztársasága és demokráciája, illetőleg monarchiája és autokráciája úgy tartozik/tartozhat össze, mint egy (bár nem feltétlenül ugyanazon) államforma jogi és politikai aspektusa. Ehhez vagy az államakarat kialakulásának-képzésének módjaihoz megyünk vissza, s annak szervezeti kereteibe iktatjuk be a politikai elemet (amit G. Jellinek elméletét kiindulópontnak választva tehetnénk), vagy egy politikailag is értelmezhető jogi fogalmat veszünk alapul, mint amilyen például „jogalkotás” (ahogyan azt H. Kelsen elméletében látjuk), vagy a politikai reálfolyamat szintjén értelmezett szuverenitásnak adunk jogi jelentést (ahogyan azt H. Heller elméletében találjuk, korai halála miatt sajnos pont itt befejezetlenül).

Akármelyik utat válasszuk is, két megkerülhetetlen levezető lehetetlenné teszi a közvetlen megfeleltetést. Az egyik azon történeti tény számbavétele, hogy megszületése idején, vagyis a XVI–XVIII. században a köztársaság lényegében negatív-kritikai fogalom volt, mely harci viszonyban állt a monarchiával, s annak ellentételeként értelmeződött. A harc során, ahogy az lenni szokott, néha rejtőzködött is (lásd a *commonwealth*, *rzeczpospolita* vagy az államközösség államforma-megjelölő kategóriáit), néha pedig ideiglenesen visszavonult (a leglátványosabb módokon például a XIX. századi Franciaországban), hogy aztán újra

ellentámadásba menjen át^[30] – s mindeközben ezernyi politikai formát öltött és államszervezeti megoldást alakított ki, sok esetben teret engedve a félig vagy egyáltalán nem demokratikus megoldásoknak is.

A másik, hogy a modern demokráciával szükségszerűen együttjáró képviselő (politikai reprezentáció) a népakarat kifejezése vonatkozásában, a'la Rousseau, elkerülhetetlen deficitekhez vezetett, miközben a parlamentáris monarchiákat demokratizálta. Ennek kiegészítéseként a demokrácia – főleg a XIX–XX. század folyamán – legitimációs elvvé is vált, amely egy politikai közösségben akkor is a „mi uralmunkat” jelenti, ha az állam reprezentációs szervezettségét – a tömegmédia közbejöttével – már-már megfojtják az ún. vezérdemokráciák „vezérei”.

Ha az, mindent összevetve, nem is bizonyítható, hogy a monarchia (monarchia) politikailag csak autokrácia, a köztársaság pedig csak demokrácia lehet, az azonban igen, hogy ez az átalakulás egy reális történelmi lehetőség és a reálfolyamatok szintjén gyakori. S ugyanígy: a jogi és a politikai aspektus összetartozását nem kérdőjelezi meg, ha a demokrácia a monarchia politikai aspektusa lesz, hiszen számos országban az lett, a köztársaság pedig politikai értelemben valamilyen autokratikus utat talál magának, amire ugyancsak számos példa van.

III. „KÜLSŐDLEGES ELEMEEK” ÉS AZ ÁLLAMFORMA

Mivel a formáról gyakran általános és absztrakt keretek között gondolkodunk, könnyen társíthatunk hozzá ún. „külsődleges”, a lényeghez nem tartozó elemeket. Ezekre valóban alkalmazható a hegeli terminus: aki ezt teszi, az csak úgy „ráaggat” valamit a dologra. Az államforma esetén a leggyakoribb ilyen „ráaggatott” elem az államszerkezet és az állam mérete.

Hazai alkotmányjogi és államelméleti szakirodalmunk unikális vonása egy érdekesen alliteráló fogalmi triász, az „államforma, kormányforma, államszer-

[30] Korunkra a Földön 42 monarchia maradt (szokásos minősítésük szerint 7 abszolút, 12 alkotmányos és 23 parlamentáris monarchia), ide számítva annak minden főbb formáját (császárság, királyság, pápaság, szultánatus, emírség, és így tovább), de nem számítva közéjük a közjogilag formalizálatlan egyeduralmakat: a köztársasági formát öltő modernizált kaganátusokat, az autoriter diktatúrákat és hasonlókat. Világviszonylatban ma 154 államnak van köztársasági, vagy ahhoz sorolható, speciális államformája, itt sem vonva le közülük azokat, amelyek a gyakorlatban szinte egyeduralomként vagy már-már örökletes egyeduralomként működnek, ám ezt nem a közjogi rend biztosítja, hanem a nyers erő és az attól való félelem, vagy a politikai ügyeskedés. A monarchiák és köztársaságok aránya tehát az államok számát illetően 22:78%, a szóban forgó államok népességét figyelembe véve pedig kb. 10:90%.

kezet” alkalmi együttese. Elsősorban a tankönyvirodalom kedveli,^[31] de sosem magyarázza meg, hogy e kategóriák között mi teremt érdemi kapcsolatot. A harmadiknak ugyanis – legalábbis szerintem – nem sok köze van az elsőhöz vagy a másodikhoz, és nincs olyan elméleti összefüggés, ami miatt az „államszerkezetet” bármilyen vonatkozásban szükségképpen össze kellene kapcsolnunk az államformával. Ez utóbbi ugyanis arra utal, hogy egy állam milyen, területi vonatkozással is bíró szerkezeti elemekből áll, amit persze lehet az államformákra „vetítve” vizsgálni (például kijelentve: a spanyol regionális állam üde színfoltja az, hogy az autonóm közösségeknek „elnöke” van, miközben az állam egésze monarchia), de ebből messzemenő következtetések aligha vonhatók le.

Nálunk a három kategória gyakori, együttes említése valószínűleg az önmagát marxistának mondó, ún. szocialista államelmélet az 1970-es évekbeli szóhasználatával, és annak észrevétlen továbbélésével függ össze. Ez ugyanis valamilyen „tartalmat” kívánt adni az államformának mint formának, s e tartalmat – a korábbi évtizedek szovjet szakirodalmának nyomdokain haladva – évtizedeken át bizonyos „összetevőkben” látta meg. Ilyen összetevő volt a kormányforma, az államszerkezet és a politikai rendszer. Az utóbbit, tudományoskodó vitákat színlelve, az évek során lassanként elhagyták, az államforma tartalmát pedig az előbbi kettő alapján kívánták meghatározni.^[32]

Az államszerkezet lehet ugyan az államok osztályozásának egyik – bár fontos (például a „központi-helyi” államszervezet rendszerével is összefüggő), de az államformánál jóval szerényebb súlyú problémákat felvető – kategóriája, ám nem áll érdemi kapcsolatban az államformával. Ugyanígy: amikor kormányformákat állapítunk meg, akkor nem egy államforma „tartalmát” vagy „összetevőit” keressük, hanem az államformától (sok szempontból, bár nem teljesen) függetlenül osztályozzuk az államokat.

Az ún. államszerkezet alapján egyébként az államoknak három fő fajtáját különböztethetjük meg: (a) az unitárius, (b) a regionális és (c) a szövetségi államot. A leggyakoribb szerkezeti egységek azok, amelyek pusztán közigazgatási egységeknek tekinthető területi elemekből, például grófságokból, megyékből, járásokból, kerületekből állnak. Ezek alkotmányjogi szempont-

[31] Lásd például Trócsányi, 2012, 77-90. Némileg módosult fogalmazásban lásd Visegrády, 2004, 91. („az államforma nem más, mint az államhatalom gyakorlásának módja... [s] két összetevője a kormányforma és az államszerkezet”). A három kategória együtt említése ritkán, de előfordul a német tankönyvirodalomban is; vö. például Katz, 2010, 28-29.

[32] „Államformán, a szó legszorosabb értelmében – fogalmaztak a szovjet szerzők –, a kormányzás formáját kell érteni. A szó tágabb értelmében jelenti az államszervezet formáját is. De jelenti az állam egyes részei és az egész, a központi és a helyi szervek közötti viszony jellegét is”; lásd Arszanov – Kecsekjan – Manyovszkij – Sztrogovics, 1951, 120. Harminc évvel később egy hazai kézikönyv így korrigálta e tant: néhány szerző „az államformát egyetlen tényezőre, mégpedig a kormányformára vezeti vissza, illetve azzal azonosítja. Más szerzők az államformát két elemből, a kormányformából és az államszerkezetből összetevődőnek tekintik. Ismét más szerzők egy harmadik elemet, a politikai rezsimit is felveszik az államforma fogalomkörébe.” Vö. Péteri, 1980, 96. A kérdés további részleteit illetően lásd Samu, 1970, 229-231.

ból belsőleg egységes szerkezetű államok, amit a német szakirodalom egységállamnak (*Einhetsstaat*), a magyar unitáriusnak mond. Az eltérés oka, hogy az unitárius jelzőt a németek politikai értelemben használják, és – saját történelmi múltjuk alapján – a *Gesamtstaat* (kb. összállam) és a *Gliedstaaten* (tagállamok) közötti, jogilag megragadható, de politikailag is jelentésteli átmeneti formákat keresik.^[33]

Elvileg lehetséges az is, hogy egy állam maga is államnak tekintett részekből, vagyis szövetségi tagállamokból épül fel. Ezek a föderatív (szövetségi) államok.^[34] Klasszikus régi kérdés, hogy állam-e még, s ha igen, milyen értelemben a szövetségi állam tagállama. Nincs hely itt ennek részletes kifejtésére, de röviden erre azt válaszolom, hogy az ilyen tagállam a föderációban történelmi léptékkal könnyen „feloldódó állam”. Másik régi kérdés, hogy kiléphet-e a tagállam a föderációból. Erre röviden a tényekre utalva lehet válaszolni: ilyesmire csak a hatalmas erővel összetákolt, többnyire közép- és kelet-európai föderációkban (Szovjetunió, Jugoszlávia, Csehszlovákia) szokott sor kerülni. Ha valaki úgy gondolja, hogy a történelem folyamán hatalmas eszközökkel nem csak Közép- és Kelet-Európában tákoltak össze föderációkat, az más eseteket is bevonhat e körbe (lásd például Banglades kiválását Pakisztánból, 1971).

Újabban lehetséges az is, hogy valamely állam „államszerűen viselkedő”, de a teljes államiság minden elemével nem rendelkező területi részekből, közjogilag értelmezett régiókból álljon. Ezek a regionális államok. A regionalizmus széles körben elterjedt alkotmányjogi ideológiája ellenére megjegyzem, hogy nem minden, régiókból építkező állam regionális állam. Elsősorban azokat sorolhatjuk ide, ahol a belső közjogi egységet jelentő régiók önállósága megközelíti, bár nem éri el a szövetségi állam tagállamának önállóságát. Ennek egyik jele az, hogy a régiót – bárhogyan nevezzék is (mondjuk „autonóm közösségnek”, mint például Spanyolországban, vagy sehogy, mint például Nagy-Britanniában) nem központi akarattal hozzák létre az ország fővárosából, hanem ott pusztán konstatálják létrejöttét. Ilyen értelemben regionális állam Spanyolország, Belgium és az Egyesült Királyság. Többen – más okokból – regionális államnak tekintik még Olaszországot is, ahol az 1947-es olasz alkotmány rendelkezései alapján először fogalmazták meg a regionalizmus alkotmányjogi

[33] Alfred Katz például szövetségi államnak két típusát különbözteti meg, az unitárius (unitarischer Bundesstaat) és a föderatív (föderativer Bundesstaat). Ld. Katz, 2010, 23.

[34] Jelenleg 22 állam szövetségi szerkezetű (nem számítva közéjük az ún. regionális államokat, akármennyire is „föderalizáltak”, mint például Belgium). Ezek a következők: Az amerikai kontinensen: Amerikai Egyesült Államok, Argentína, Brazília Szövetségi Köztársaság, Kanada, Mexikói Egyesült Államok, Saint Kitts és Nevis, valamint Venezuela. Európában Ausztria, Bosznia-Hercegovina, Németországi Szövetségi Köztársaság, Oroszországi Föderáció, Scárci Államszövetség. Az ausztrál kontinensen Ausztrália, míg Óceániában a Mikronéziai Szövetségi Államok. Ázsiában az Egyesült Arab Emírségek, India, Malajzia, Mianmari Unió Köztársasága (az egykori Burma) és Pakisztán. S végül Afrikában a Comore-szigeteki Unió, Etióp Demokratikus Szövetségi Köztársaság, Nigériai Szövetségi Köztársaság. (Mint látható, a szövetségi jelleget ezen államok kb. fele már a nevében is jelzi.)

elméletét; Rómának (a központi államnak) azonban olyan nagy szerepe van a régiók létrejöttének el- vagy el nem ismerésében, hogy ez jó okok alapján meg is kérdőjelezhető.^[35]

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy az államszerkezet nem része az államforma-fogalomnak, s legfeljebb az állam politikai alakzatára tesz némi hatást. Ugyanez mondható el, de „még halkabban”, vagyis még több megszorítással az állam méretéről.

A régi államtanok szokásos feltevése, hogy az államok (területi) mérete vagy alakja^[36] kihat társadalmi, politikai és jogi rendjük tartalmi jellemzőire. E feltevésre tekintettel ma is gyakori kérdés, hogy ezeknek, különösen pedig méretüknek vajon van-e jelentősége az államforma tekintetében. Az igenlő válasszal való kokettálást, s így e naiv kérdéssel való foglalatalkodást Montesquieu-nek az a tétele ösztönözte, s talán mindmáig ösztönzi, miszerint „a köztársaság természetéhez tartozik, hogy területe kicsiny legyen”, vagy hogy „az állam természete abban a mértékben változik meg, ahogy határait szűkítjük vagy tágítjuk”.

Montesquieu megállapításait úgy szokták összefoglalni, hogy a kis államok szükségképpen köztársaságok, a közepesek arisztokráciák, a nagyok monarchiák.^[37] Közismert, hogy e tételt megerősítette, vagy inkább terjesztette Rousseau is, s az államra vonatkozó korai irodalomban nem voltak ritkák az olyan tan-
tétételek, melyek azt hangsúlyozták: egy birodalom csakis erős központi szervek révén igazgatható, ezért szükségszerű, hogy a birodalmi méretű állam, például Oroszország, zsarnoki legyen. Montesquieu mindazonáltal sosem gondolta azt, hogy az általa jelzett összefüggés feltétlen: a nagy kiterjedésű állam is lehet demokratikus – tette hozzá –, ha a föderalizmus útjára lép. Ezt a XVIII. században megfogalmazott gondolatot az Amerikai Egyesült Államok léte és fejlődése a gyakorlatban is megerősítette, amit aztán James Madison és – amerikai tapasztalatai alapján – Alexis de Tocqueville elméletileg is rögzített. Azóta – bár a kérdés vizsgálatának szükségességét időről-időre felvetik^[38] – általános az a meggyőződés, hogy az állam mérete semmilyen közvetlen hatást nem gyakorol az államformára.

[35] A regionalizmus ilyen értelmezéséről lásd Sipos, 1993; olasz felfogásáról Egresi, 2013, 243-257. Lásd még Halász et al., 2014, 41-43.

[36] A „kisállam, nagyhatalom, birodalom”-problémáról, valamint e fogalmak jelentésének viszonylagosságáról lásd Takács, 2011, 118-131. Az „alakzat” itt utalhat egy állam sziget-voltára, exklávéira vagy enklávé-jellegére, s általában a területével összefüggő jellemzőkre. Lásd ezzel kapcsolatban Takács, 1997, 44-51. Az itt jelzett összefüggések tanulsága: a területi és a természeti tényezők sosem hatnak ki meghatározó módon az államformára, ezért szerepüket csak fokozatokat tartalmazó módon, vagy egyrészt-másrészt jelleggel lehet meghatározni.

[37] Montesquieu, 1962, 268-271.

[38] Nálunk a legutóbbi időben lásd például Rajnai, 2019, 1-14.

IV. AZ ÁLLAMFORMA MEGJELENÍTÉSE AZ ÁLLAM NEVÉBEN

Végezetül kitérek még az államok nevére, mely ugyancsak „nem gyakorol hatást” az államformára, és nem is része annak, de meglehetősen bonyolult viszonyban áll vele, és távolról sem nevezhető „külsődleges” tényezőnek. Olyannyira, hogy a nevek elemzésével fontos tartalmi, sőt lényegi államformatani következtetéseket is levonhatunk. Az egyes társadalmak államformával kapcsolatos döntései ugyanis fő szabály szerint az államok nevében jelennek meg; a kivételek között pedig, amikor is az államnév hallgat az államformáról, olyan eseteket találunk, amikor, a hallgatáson túl, a név egyenesen leplezi az államformáról való döntést vagy annak következményeit. Ez a megállapítás természetesen az államok teljes, „alkotmányos” vagy ún. hosszúalakos nevére áll, a rövidalakos névre (az ún. országnévre) nem; ám a kettő közötti kapcsolatok miatt ez utóbbinak is jelentősége lehet. Bonyolítja a dolgot, hogy az államformával kapcsolatos megfontolások, elvek és érvelések egy legitimációs rendszer részei is, miközben sok esetben az államnévnek is vannak – egyebek mellett – legitimációs funkciói.

E tekintetben azt mondhatjuk, hogy az elmúlt 80–100 év folyamán kialakult államnév-rezsim^[39] keretei között az államok elnevezését illetően három fő megoldás alakult ki. Ezt a következő táblázat szemlélteti:

[39] A névrezsim (névrendszer) a név egyes eleminek struktúrája a különböző nyelvekben, kultúrákban és jogrendszerekben. Személyek esetén például a családnév és a keresztnév sorrendje, valamint az egyéb névfajták (atyai név, anyai név, generációs név stb.) alkalmazása tartozik ide, az egyik vagy másik elem elhagyhatóságára vagy rövidíthetőségére vonatkozó szabályokkal. A személyek névrendszeréről lásd Lawson, 2016, 169-198.

I. Az országnév és az államnév sztenderd kapcsolata		
	ORSZÁGNÉV	~ ÁLLAMNÉV
	Rövidalakos államnév	Hosszúalakos államnév, mely ...
A.	(118 eset)	... utal az államformára
Példák:	Franciaország ~ Svédország	Francia Köztársaság ~ Svéd Királyság
B.	(7 eset)	... utal az államszerkezetre
Példák:	Oroszország ~ Svájc	Oroszországi Föderáció ~ Svájci Konföderáció
C.	(7 eset)	... az államformára és az államszerkezetre egyaránt utal
Példák:	Brazília ~ Egyesült Királyság	Brazil Szövetségi Köztársaság ~ Nagy-Britannia és Északírország Egyesült Királysága
D.	(10 eset)	... egy közösség semleges fogalmakkal kifejezett politikai összetartozására utal
Példák:	Izrael ~ Dominika	Izrael Állam ~ Dominikai Közösség
E.	(23 eset)	... az államformára való utalás mellett politikai, vallási vagy etnikai kiegészítést tartalmaz
Példák:	Afganisztán ~ Kína	Afganisztáni Iszlám Köztársaság ~ Kínai Népköztársaság
II.		
II/A. Az ország elnevezése az állam neve alapján		
	ORSZÁGNÉV	↔ ÁLLAMNÉV
	Mivel nincs rövidalakos államnév, a hosszúalakos kerül ide	Hosszúalakos államnév
Példák:	Közép-afrikai Köztársaság ~ Dominikai Köztársaság	Közép-afrikai Köztársaság ~ Dominikai Köztársaság
(3 eset)		
II/B. Az állam elnevezése az ország neve alapján		
	ORSZÁGNÉV	↔ ÁLLAMNÉV
	Rövidalakos államnév	Mivel nincs hosszúalakos államnév, a rövidalakos kerül ide
Példák:	Japán ~ Magyarország	Japán ~ Magyarország
(22 eset)		
III.		
A politikailag megosztott országok elnevezésének speciális esetei		
	ORSZÁGNÉV	≡ ÁLLAMNÉV
	rövidalakos államnév	hosszúalakos államnév
Példák:	Írország	-
(5 eset)	-	Kongói Köztársaság
	-	Kongói Demokratikus Köztársaság

2. ábra: Az ország- és államnevek viszonyának áttekintő rendszerezése

I. Az első fő csoportban, melybe az államok döntő többsége tartozik, a hoszszúalakos név tartalmazza az államforma-megjelölést: önállóan (118 esetben), az államszerkezetre is utalva (7 eset), vagy valamilyen politikai, vallási, etnikai elemre utaló kiegészítéssel együtt (23 eset).

Tíz olyan államot ismerünk, amelyek neve sem az államformát, sem az államszerkezetet nem jeleníti meg, de valamilyen, semlegesnek szánt kifejezéssel utal a közösség politikai összetartozására. Az, hogy mi számít „semlegesnek” és mi nem, természetesen történelmileg változik, és ma már csak az alábbi első és a második esetet soroljuk ide, mert ezeket gondoljuk összeegyeztethetőnek mind a köztársasági, mind a monarchikus államformával. E tekintetben három kifejezés jön szóba: az „állam”, az „államközösség” és a „szabad állam”. A „szabad állam”^[40] egykor a köztársaság „szégyenlős” formája volt, de azt ma már – néhány közép- és kelet-európai állam kivételével – nem szokták szégyelleni. Az e csoportba tartozó államok közül öt állam a neve szerint is „állam” – például Izraeli Állam, Kuvaiti Állam stb. –, három „államközösség” – például Ausztrália Államközössége –, kettő pedig speciális eset (Brunei és Vatikán).

Abban a 23 esetben, amikor az állam neve úgy jeleníti meg az államformát – egy esetben királyságot, a többiben köztársaságot –, hogy utal bizonyos vallási szempontokra (4 esetben az „iszlámra”, 1 esetben a vallásalapító „hásimita” leszármazottjaira), megemlíti valamilyen kizáró vagy éppen befogadó értelemű etnikai elemet („arab”, „plurinacionális”), vagy deklarál egy politikai értéket, esetleg elvet... nos, akkor az nyilvánvalóan nem az adott állam azonosítását szolgálja, hanem rendjének legitimitását próbálja erősíteni.

Az állam nevében megjelenő politikai elemnek három jellegzetes változata van:

(a) az egyik, amikor egy vagy két hagyományos kategóriával szubsztantíve minősítik a politikai közösséget, például „népi”, „demokratikus”, „népi demokratikus” vagy „szocialista”;

(b) a másik esetben formálisan jellemzik azt; például „függetlennek” vagy „szövetkezetinek”, azaz kooperatívnak” mondják, jelentsen ez utóbbi bármit is, valamint

(c) a harmadik, amikor történeti kontextusban értelmezik és minősítik, például „keletinek” vagy „bolivárinak” minősítik azt.

[40] A „szabad állam” kifejezés jelentése eleinte, amikor az angol nyelvben 1646-ban, a németben pedig 1731-ben felbukkant, egy független politikai közösségre utalt (ilyen államnak tekintették például Svájcot), később azonban azt is jelentette, hogy az ilyen közösségek államformája nem-monarchikus. A XIX. század folyamán aztán e kifejezés a köztársaság szinonimája lett. Ebben az értelemben 1918/19-ben a Weimari Köztársaság tagállamai – kettő kivételével; ti. a Badeni Nagyhercegségből (*Großherzogtum Baden*) lett Badeni Köztársaság (*Republik Baden*) és a Hesseni Nagyhercegségből (*Großherzogtum Hessen*) lett Hesseni Néppárt (*Volksstaat Hessen*) kivételével – „szabad államok” lettek. Ezzel a névvel ugyanis könnyebb volt elfogadtatni a köztársaságot. A XX. századi német nyelvhasználatban aztán e kifejezés az államforma mellett már „a hatalom elosztásának” egy meghatározott módjára is utalt, vagyis a föderalizmus iránti hajlandóságot jelezte. Ezzel a jelentéssel lett az 1990 utáni években – Bajorország mellett, melynek ilyen neve (*Freistaat Bayern*) 1945 után is megmaradt – szabadállam Szászország (*Freistaat Sachsen*) és Thüringia (*Freistaat Thüringen*). Bajorországgal nagyjából hasonló időben, ti. 1922-ben, és nagyjából hasonló okok miatt lett ez a neve az ír sziget déli részén létrejött államnak, az Ír Szabad Államnak (*Irish Free State*) is, mely az 1937-es alkotmány elfogadásáig volt használatban.

II. A második fő típus azon alcsoportjában (II/A), amikor az országot nevezik meg az állam neve alapján (3 eset),^[41] a hosszúalakos államnév nagy valószínűség szerint utal az államformára, s ez átkerül a rövidbe is. 2016-ig ilyen volt például a Cseh Köztársaság angol országneve is. A második fő típus másik alcsoportjában (II/B) a dolog pont fordítva áll: az államot is az országnév révén nevezik meg (22 eset). Ilyenkor az államforma jelzésére biztosan nem számíthatunk. 2012 óta ide tartozik Magyarország is. E csoportban az államnév kialakításának okait illetően különös következtetések levonásával kísérletezgethetünk – akár az államformától függetlenül, akár azzal összefüggésében.

Az államformától független esetek egyik nagy csoportjában (12 esetben)^[42] az elnevezés a felszabadult gyarmatok angol eredetű és jellegű politikai kultúrájával hozható kapcsolatba. Az államformával összefüggő 10 esetből 8 (vagy 9)^[43] egykori szocialista állam, illetőleg tagállam, amelyek feltűnő módon vagy Közép-Kelet-Európában találhatóak (Bosznia-Hercegovina, Magyarország, Montenegró, Románia és Ukrajna), vagy az egykori Szovjetunió peremvidékén (Mongólia, Örményország, Grúzia, Türkmenisztán). Lehetetlen nem észrevenni, hogy ezek esetén a névrendszer ilyen alakulását elsősorban politikai összefüggésekkel magyarázhatjuk, ideértve a köztársasági államforma “szégyellős elhallgatását” is.^[44] Az államforma szégyellős elhallgatása ritkán (és speciális okokból) a monarchikus forma esetén is előfordul: ezt történelmetten Japán esetén, mely ezen alcsoport 10. tagja. Ez állam ugyanis az 1946. évi alkotmányban az 1867-től 1945-ig viselt Japán Császárság (más változat szerint a Nagy Japán Császárság: *Dai Nippon Teikoku*, 大日本帝國) nevet „Japán”-ra változtatta. Ezzel az alkotmányozó, bárki is volt az valóságosan, csendesesen megkerülte, és így elhallgatta, hogy a japán császár, Hirohito (Sóva) milyen szerepet játszott a II. világháborúban.

III. Végül, a harmadik csoportba a politikailag tartósan megosztott országok töredékes névrendszere került. Ezek teljesalakos neve jelzi az államformát (a két Kongó és a két Korea esetén), de nincs egységes országnevük; vagy országnevet használnak (Írország), és tulajdonképpen nincs is (végleges) teljesalakos

[41] A táblázatban jelzett két példa mellett a harmadik eset az Egyesült Arab Emírátságok. Vitatott, de hely hiányában itt nem részletezem, hogy ide sorolható-e az Amerikai Egyesült Államok (amennyiben annak országneve esetleg az Egyesült Államok, „Amerikai” nélkül). A Cseh Köztársaságnak 2016-ig nem volt elfogadott angol országneve; ezért az is ide tartozott; azóta azonban – miközben a teljesalakos államneve továbbra is Czech Republic – rövidalakos formában, angolul *Czechiának* nevezik. A Csehország hivatalos és egyéb neveiről (*Čechy*, Česko, Czechia, Bohemia, Böhmen) lásd Takács, 2015, 16., 64–69., 119. és 130., további szakirodalommal.

[42] Lásd erről Takács, 2020a, 1281.

[43] A talányos megfogalmazás arra utal, hogy e nyolcas listára bizonyos megszorításokkal felvehető volna még Lengyelország is, melynek alkotmányos neve *Rzeczpospolita Polska*, ami Lengyel Köztársaságként fordítandó, de a *rzeczpospolita* eredetileg a választott királysággal kiegészülő nemesi nemzeti közösséget jelentett, később, nevezetesen a XVII–XVIII. században a monarchiára is alkalmazták, s csak a XX. század első fele óta jelent köztársaságot.

[44] Magyarország vonatkozásában lásd Takács, 2020b, 899–927.

nevük. Írország (gael nyelven *Éire*) államformája ugyan köztársaság, de a népszavazással elfogadott, s az Ír Szabad Állam 1922-es alkotmányát hatályon kívül helyező 1937-es alkotmány 4. cikkelye azt nem ennek révén nevezi meg. Az állam alkotmányos neve „*Éire*, or, in the English language, *Ireland*.”^[45] Az Oireactas által elfogadott, 1948. évi „Ír Köztársaság törvény”, ami 1949 húsvét hétfőjén, az ún. húsvéti felkelés 30. évfordulóján lépett hatályba, úgy fogalmazott, hogy „It is hereby declared that the description of the State shall be the Republic of Ireland” (2 cikk). Az angol nyelvben oly sok mindent kifejezni és sejtetni is tudó *shall be* segédigés szerkezetnek történeti és politikai okai vannak: a húsvéti felkelés óta sok ír úgy gondolja, hogy az „Ír Köztársaság” elnevezés annak az államnak jár majd, amely az egész ír szigetet egyesíti.

Az ide sorolható öt államhoz tehát nyilvánvalóan három olyan, politikailag tartósan megosztott ország tartozik (Írország, Kongó, Korea), amelyek egységessé válását – Írország kivételével – a mai viszonyok között általában nem tekintik belátható időn belül lehetséges fejleménynek, de egységesíthetőségük reménye még nem vészett el. Az, hogy valami belátható időn belül nem lehetséges, nem jelenti azt, hogy egyáltalán nem volna az. Németország és a német államok példája, melyek 1990-ig ugyancsak ebbe a csoportba tartoztak, legalábbis azt mutatja, hogy az ilyen remények előbb-utóbb megvalósulhatnak. S ha ez történik, ezt az államok neve is tükrözni fogja.

IRODALOM

- Arisztotelész (1984): *Politika*. Ford.: Szabó Miklós. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Arisztotelész (1992): *Metafizika*. Z. [könyv]. Ford.: Steiger Kornél. In: *Gond. Filozófiai eszszétfolyóirat*. 1. évf., 1992/1. sz. 125-157.
- Armitage, David (szerk.) (1997): *Boltingbroke: Political Writings*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Arszanov, M. A. – Kecsekjan, Sz. F. – Manyovszkij, B. Sz. – Sztrogovics, M. Sz. (1951): *Állam- és jogelmélet*. Bp. Tankönyvkiadó, Budapest (eredetileg: Moszkva, 1949).
- Brinkmann, Karl (1994): *Verfassungslehre*. R. Oldenbourg, München.
- Doehring, Karl (1991): *Allgemeine Staatslehre*. C.F. Müller, Heidelberg.
- Dürig, Günter (1968): *Staatsformen. Handwörterbuch der Sozialwissenschaften*. G. Fischer – Tübingen, Mohr, Stuttgart, 9. kötet.
- Egresi Katalin (2013): *Az olasz alkotmány. Alkotmánytörténet, alkotmányelmélet, alkotmányos rendelkezések*. Gondolat, Budapest.
- Geffcken, Friedrich Heinrich (1908): *Das Gesamtinteresse als Grundlage des Staats- und Völkerrechts. Prolegomena eines Systems*. A Deichert'sche Verlagsbuchandlung Nachf. (Georg Böhme), Lipsce. 1908.
- Halász Iván et al. (2014): *Összehasonlító alkotmányjog. Fejezetek az alkotmány, az állam, az államszervezet és az alapvető jogok alkotmányos témaköréből*. NKE KTK, Budapest.

[45] Az *Éire*-nek az angol *Ireland*-ra re való fordítását illetően érdekes adalékok találhatók a Nagypénteki Egyezmény ratifikálásával kapcsolatos Lordok Háza-vitában, 1998.

- Harrison, Phil (2020): *The Age of Static. How TV Explains Modern Britain?* Melville House UK, London.
- Heller, Hermann (1934): *Staatslehre*. A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij N.V., Lieden.
- Herzog, Roman (1971): *Allgemeine Staatslehre*. Athenäum, Frakfurt am Main.
- Higgs, John (2014): *Our Pet Queen. A New Perspective on Monarchy*. McClelland & Stewart, Toronto, Canada.
- Jellinek, Georg (1900): *Allgemeine Staatslehre*. Verlag von O. Häring, Berlin (idézetek az 1914. évi 3. kiadás alapján).
- Katz, Alfred (2010): *Staatsrecht. Grundkurs im öffentlichen Recht*. C. F. Müller (Jurathek Studium), Heidelberg.
- Katz, Alfred (2019): *Staatsrecht. Grundlagen, Staatsorganisation, Grundrechte*. C.F. Müller, Heidelberg.
- Kelsen, Hans (1967): *Pure Theory of Law*. (Az 1961-es *Reine Rechtslehre* angol kiadása). Ford. Knight, Max. University of California Press, Berkeley and Los Angeles.
- Kelsen, Hans (1988): *Tiszta jogtan*. Ford.: Bibó István és Erdélyi Leonóra. ELTE Bibó István Szakkollégium, Budapest.
- Lawson, Edwin D. et al. (2016): Hough, Carole (szerk.): Personal Naming System. In: *The Oxford Handbook of Names and Naming*. Oxford University Press, Oxford.
- Lordok Háza-vita (1998): House of Lords Debates. Vol. 593.
- Markesinis, Basil, S. (1973): The Royal Prerogative Revisited. In: *Cambridge Law Journal*. 32. évf., 1973.
- Mezey Barna – Szente Zoltán (2003): *Európai parlamentarizmus- és alkotmánytörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Montesquieu, Charles-Louis (1962): *A törvények szelleméről*. 2 kötet. Ford.: Csécsy Imre és Sebestyén Pál. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MTI-közlemény, 2006. március 14. (Orbán Viktor pártelnök nyilatkozata a Magyar Rádióban). Lásd még: Ma.hu: Orbán: Számunkra a köztársaság egy üres szó, az csak egy ruha, 2006. (Elérhető: <http://www.ma.hu/tart/rcikk/a/0/143121/1>).
- Péteri Zoltán (1969): *Az államforma-elmélet alapkérdései*. Kandidátusi értekezés [gépirat]. Budapest.
- Péteri Zoltán (1980): Az állam formája. In: *Állam- és jogtudományi enciklopédia*. Főszerk.: Szabó Imre. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Péteri Zoltán (2005): Az államok rendszerezése. Államtípusok és államformák. In: Takács Péter (szerk.): *Államtan*. Digitális tankönyv kézirat. 2. kötet. (Elérhető az interneten az Academia.edu és a WayBackMachine segítségével; sze.academia.edu).
- Platón (1984): *Platón összes művei*. Ford.: Devecseri Gábor, Kerényi Grácia et al. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Radbruch, Gustav (1993): Rechtsphilosophie, II. In: Kaufmann, A. (szerk.): *Gustav Radbruch: Gesamtaufgabe*. C.F. Müller, Heidelberg.
- Rajnai Gergely (2018): Államméret és államforma összefüggései. In: *Államtudományi Műhelytanulmányok*. 2018/8. sz.
- Ross, David (2001): *Arisztotelész*. Ford.: Steiger Kornél. Osiris Kiadó, Budapest.
- Ross, David William (1951): *Plato's Theory of Ideas*. Clarendon Press, Oxford.
- Roudaut, Sylvain (2020): Forma Dat Esse. Tracking the Rise and Fall of Formal Causality. In: *History of Philosophy & Logical Analysis*. 23 évf., 2020/2. sz.
- Samu Mihály (1970): Az államforma fogalmi elemeivel kapcsolatos vita. In: Antalffy György – Samu Mihály – Szabó Imre – Szotáczy Mihály: *Állam- és jogelmélet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Schmitt, Carl (1928): *Verfassungslehre*. Duncker und Humblot, Berlin.

- Schmitt, Carl (1954): *Verfassungslehre* [1928]. Duncker und Humblot, Berlin.
- Sipos Katalin (1993): *A regionalizmus történeti és jogi aspektusai (Spanyolország, Olaszország, Franciaország)*. MTA JTI, Budapest.
- Smend, Rudolf (1928): *Verfassung und Verfassungsrecht*. Duncker und Humblot, München (reprint: 2014).
- Sente Zoltán (2006): *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Szilágyi Péter (2017): A Verfassungslehre, mint különös és különleges államelmélet. In: *Jog-Állam-Politika*. 2017/4. sz.
- Szilágyi Péter (2020): *Hermann Heller államelmélete*. Ludovika Egyetemi Kiadó [NKE], Államértelmezések, Budapest.
- Takács Péter (1997): A területi és a természeti tényezők szerepe az államok életében. In: *Államelmélet. Előadások az államelmélet és az állambölcselet köréből*. Bíbor Kiadó, Miskolc.
- Takács Péter (2011): *Államtan* [2]. *Négy fejezet az állam általános elmélete köréből. Az állam általános sajátosságai*. BCE, Budapest.
- Takács Péter (2015): *A rózsza neve: Magyar Köztársaság. Az államok nevééről és a magyar állam átnevezéséről*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2015.
- Takács, Péter (2020a): On the Names of States: Naming System of States Based on the Country Names and on the Public Law Components of State Titles. In: *German Law Journal*. 21. köt. 2020/6. sz.
- Takács, Péter (2020b): Renaming States – A Case Study: Changing the Name of the Hungarian State in 2011. Its Background, Reasons, and Aftermath. In: *International Journal for the Semiotics of Law – Revue internationale de sémiotique juridique*. 2020/33.
- Tolnay, Charles de (1975): *Michelangelo. Mű és világhép*. Ford.: Szilágyi T. – Pődör L. Corvina Kiadó, Budapest.
- Trócsányi László – Csink Lóránt (2012): Államforma, kormányforma, államszerkezet. In: Trócsányi László – Schanda Balázs – Csink Lóránt (szerk.): *Bevezetés az alkotmányjogba*. Hvg-Orac, Budapest.
- Visegrády Antal (2004): *Államtan*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Zippelius, Reinhold (1999): *Allgemeine Staatslehre. Politikwissenschaft. Ein Studienbuch*. C. H. Beck, 13. kiadás, München.